

De politieke betekenis van Spinoza

Inleiding:

Mijn Spinozaverhaal is er een van omwegen die op een vreemde manier samenkomen. Het begon bij Dante waardoor ik me ging verdiepen in Italiaanse politieke filosofie, Renaissance en Machiavelli. Zo belandde ik bij Negri, *L'anomalia selvaggia*, en via dit werk een 1ste keer bij Spinoza en bij de Franse interpretaties van Althusser, Balibar, Deleuze. Deze mix kwam samen met Israel, *Radical Enlightenment*, en impliciet met Foucault, Virno en Agamben. Dit zijn nog steeds de auteurs die mij inspireren in mijn Spinoza-lectuur, wiens interpretatie ik grotendeels volg en ondersteun, soms bekritiseer, waaraan ik zaken toevoeg en verderga. Een reden om geïntrigeerd te zijn door Spinoza, was voor mij ook dat hij vaak een rol speelt in literatuur en kunst. Denk aan romans (Noordervliet, Yalom, De Winter, Malamud), toneel (Tariq Ali), beeldende kunst, muziek (Ivan Fisher). Zoals Deleuze opmerkt is Spi zowel de meest filosofische filosoof als de filosoof die het meest aansluiting vindt bij niet-filosofen, en wordt hij vaker en beter begrepen door kunstenaars dan door filosofen. Via Spinoza belandde ik dan ook weer waar ik was vertrokken, bij Machiavelli en Dante, en die cirkelbeweging bevestigde mijn these over de betekenis van Spinoza en de thema's die ik in zijn werk ontdek: de politieke betekenis, de verbinding van politiek met literatuur en kunst, het belang van taal, het schrijven in de volkstaal waarmee men zich richt tot iedereen.

Schema:

1. Leven, werken, context
2. Politieke betekenis Spinoza vanuit extern perspectief, in de teksten van tijdgenoten, voor- en tegenstanders, die hij heeft beïnvloed of door wie hij is beïnvloed, waarin hij een rol speelt
3. Politieke betekenis Spinoza intrinsiek, in zijn teksten: *TTP*, *Ethica*, *TP*
4. Enkele conclusies: politieke betekenis nu

1. Leven, werken, context

In 1632 wordt Spinoza geboren in A'dam. Zijn vader is Michaël de Spinosa, een Joodse banneling, importeur van exotische vruchten uit de koloniën, gevlucht voor inquisitie vanuit Spanje of Portugal, zijn moeder is de tweede vrouw van Michaël, ze overlijdt in 1638. **We zijn midden in de Gouden Eeuw: Holland staat op gelijke hoogte als Frankrijk en Engeland: kent een bloeiende internationale handel, heeft een sterke vloot, de machtigste bank van Europa. De politieke leiding is in handen van een protestantse elite van rijke burgers: bankiers, handelaars, industriëlen. Het culturele leven bloeit: denk aan de schilderkunst, uitgeverij die werken voor heel Europa, kranten, intellectuele clubs, goeie universiteiten die open staan voor vernieuwing en mensen als Descartes naar hun steden lokken. Op religieus vlak is er tolerantie en grote vrijheid: er ontstaan allerlei heresieën en sekten zoals de socinianen, mennonieten, collegianten of remonstranten. In deze periode publiceert Descartes *Discours de la Méthode*, *Méditations*, Hobbes *De cive*, en overlijdt Galilei.**

1639-1650 De jonge Spinoza volgt onderwijs in de Talmoed/Thoraschool van de Sefardische gemeenschap in A'dam. De lessen gaan door in het Spaans. Hij leert Hebreeuws, maakt zich vertrouwd met de joodse filosofische, literaire, theologische traditie. Hij krijgt les van Menasseh Ben Israël en Saul Morteira. In 1647 maakt hij wellicht de publieke geseling en vernedering mee van Uriël Da Costa die het joodse formalisme bestreed, zich bekende tot een natuurlijke religie, en na deze traumatische gebeurtenis zelfmoord pleegde. **Ondertussen krijgt Descartes het moeilijk in Holland: zijn denken wordt aangevallen in universiteit Leiden, in Utrecht verboden, hij vertrekt naar Stockholm; Hobbes publiceert *Leviathan*.**

1652 Spinoza volgt lessen Latijn, perfectioneert zijn Nederlands en maakt kennis met de klassieke literatuur en actuele filosofie in de school van de Vlaamse ex-Jezuïet Frans Van den Enden. Van den Enden is een vrijdenker en zijn school is een centrum waar libertijnen en liberale christenen elkaar ontmoeten en discussiëren. Met deze stap slaat Spinoza een weg in die haaks staat op de verwachte bestemming nl. de voortzetting van de handelszaak in oosterse waren van zijn vader en een leven en denken binnen de traditie van de joodse

gemeenschap. [Ondertussen is er de eerste oorlog met Engeland, Johan de Witt wordt raadspensionaris van Holland, en er is de tweede oorlog met Engeland.](#)

1656 Fanatieke joden verdenken Spinoza van ketterij. Volgens een verhaal wordt hij op een avond overvallen door een man die hem messteken toebrenghet maar hij komt ervan af met een gescheurde mantel. Hij wordt in de ban gedaan door de A'damse synagoge: was dit omwille van zijn onorthodoxe opvattingen en levenswandel? De reden is onzeker. Misschien wilde de Joodse gemeenschap een signaal geven aan Hollandse bewindslieden dat ook zij ketterij ten zeerste veroordeelden. De banvloek betekent het einde van het leven dat Spinoza tot op dat moment heeft geleefd: einde van zijn handelsactiviteiten, breuk met vrienden en familie. Van de ene dag op de andere mag geen enkele jood nog contact met hem hebben. Opmerkelijk is zijn reactie: hij komt niet luisteren naar de uitspraak (zoals hij had behoren te doen), probeert de banvloek niet ongedaan te maken door zijn excuses aan te bieden. Hij zou een soort zelfverantwoording hebben geschreven maar we hebben daar geen enkel materieel bewijs of spoor van. Hij wordt lenzenslijper om in zijn onderhoud te voorzien (zoals zal blijken voor hem een ongezonde ambacht), kiest voor het sober leven van een onafhankelijke intellectueel. In feite weten we niet waar hij tot 1660 blijft: woont hij bij Van den Enden in huis? In Ouderkerk in de buurt van het joodse kerkhof waar zijn ouders begraven liggen?

1660-1663 weten we dat Spinoza woont in Rijnsburg, een randgemeente van Leiden, waar ook uit Amsterdam weggejaagde collegianten wonen. Hier ontmoet Spinoza of ziet de mensen terug die zijn vrienden worden: Jarig Jelles, Simon de Vries, Peter Balling; ook Oldenburg (met wie hij veel *Brieven* wisselt). Er ontstaat een studiekering waarin Spinoza uiteenzet in het Latijn en zijn vrienden vertalen in het Nederlands. Men neemt aan dat de *Korte Verhandeling* het resultaat is van deze bijeenkomsten, net zoals *De Beginselen van de Wijsbegeerte*, een soort cursus over Descartes' filosofie. Spi schreef al zijn werken in het Latijn, ze werden in overleg met hem in het Nederlands vertaald door vrienden en de toen bekende vertaler Glazemaker, maar de *Korte Verhandeling* is overgeleverd in het Nederlands wat sommigen tot de stelling inspireert dat Spinoza zelf de tekst in het Nederlands heeft geschreven. De *Korte verhandeling van God, de Mensch en deszelvs Welstand* kan worden gezien als de schets tot de *Ethica* waaraan Spinoza ook al schrijft in deze periode. Hij werkt tevens aan de *Verhandeling over de Verbetering van het Verstand*. [Ondertussen verschijnen de *Consideratiën van staat en Politike Discoursen* van de la Court; Van den Endens *Kort Verhael van Nieuw Nederland*; Arnauds *Grammaire générale et raisonnée* en *La logique ou l'art de penser*.](#)

1663 De *Principia / Beginselen* verschijnt, het enige werk dat Spinoza zelf en onder zijn naam heeft gepubliceerd. Hij verhuist naar Voorburg in de rand van Den Haag. Hij ontmoet Johan de Witt (dit leidt men af uit teksten van de Witt, maar men weet niet hoe of waarom), hij ontmoet Huygens die ook in Voorburg woont (misschien leverde Spinoza lenzen aan Huygens?). De gebroeders Koerbagh vinden inspiratie in zijn reflecties. In A'dam ontstaat er een Spinozakring van vrienden bij wie Spinoza af en toe op bezoek gaat, die hem komen opzoeken en met wie hij correspondeert. [In 1668 verschijnt *Een Bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet* van Koerbagh; een *Een ligt schynende in duystere plaatsen* ligt klaar bij de drukker maar verschijnt niet; *Vrije Politieke Stellingen* van Van den Enden verschijnt en diens politiek activisme neemt danig toe dat hij problemen krijgt met de *Amsterdamse overheid*.](#)

1670 Onder druk van de gebeurtenissen (oorlog met Engeland en Frankrijk, bedreigingen van de vrijheid: zo leid ik af uit een brief aan Oldenburg) onderbreekt Spinoza zijn werk aan de *Ethica* om het *Theologisch Politiek Traktaat* te schrijven dat hij anoniem publiceert, zogenaamd in een Duitse uitgave, in werkelijkheid in A'dam bij zijn vriend Jan Rieuwertsz, en waarin hij stelling neemt in de politieke actualiteit: voor de republiek, tegen Oranje. Hij verhuist naar Den Haag, is eerst kostganger in de Stille Veerkade, dan in de Paviljoengracht bij de schilder Van der Spyc. Hij verlaat zelden zijn kamer, blijft lenzen slijpen voor telescopen en microscopen, weidt zich aan filosofie. In zijn bibliotheek (nu gereconstrueerd in het Spinozahuis/museum in Rijnsburg) vinden we: Descartes in Glazemakers vertaling, Machiavelli in het Italiaans, de la Courts *Politike Discoursen* en *Consideratiën van staat*, Blyenberghs weerlegging van het *TTP*, *De cive* van Hobbes, Maimonides, Aristoteles,

Ovidius, Tacitus, Titus Livius, Bacon, Thomas More, Petrarca, Arnauds *La logique ou l'art de penser*, woordenboeken, de *Bijbel* in verschillende vertalingen, etc., 161 boeken in totaal. Geen Ariosto of Dante maar we weten dat hij ze las. Hij blijft schrijven aan de *Ethica* waarvan we uit *Brieven* weten dat delen circuleren. Het *TTP* wordt vertaald in het NL door Glazemaker en als het boek reeds op de persen ligt in 1671, vraagt Spinoza de publicatie niet te laten doorgaan: hij vreest een verbod wat met een NL vertaling die iedereen kan lezen veel dichterbij komt, vreest ook voor de veiligheid van zijn vrienden en zichzelf. Pas in 1693 zal Glazemakers vertaling verschijnen, maar toch moeten afschriften van de NL vertaling hebben gecirculeerd vanaf 1671. [Van den Enden is nu verhuisd met zijn school naar Parijs waar hij zijn politiek activisme verder zet; hij krijgt bezoek van Leibniz \(zijn getuigenis\) en Arnaud.](#)

1672 De Franse troepen onder leiding van Louis 14 overrompelen NL en bereiken snel Utrecht. De Witt wordt bekritiseerd omwille van zijn militaire beleid en moet aftreden. Zijn broer wordt gevangengenomen en op 20 augustus worden de broers de Witt gelyncht door een woedende menigte, de autoriteiten laten begaan en de schuldigen ongestraft. Er circuleert een verhaal dat de verontwaardigde Spinoza een affiche maakte met daarop de woorden *Ultimi Barbarorum* maar zijn huisbaas Van der Spyck hem beschermend belette met de affiche naar buiten te gaan. [Meyer publiceert anoniem de Italiaansche spraakkunst.](#)

1673 Spinoza wordt een leerstoel aangeboden aan de universiteit van Heidelberg maar hij weigert want wil in alle onafhankelijkheid denken en schrijven. Hij wordt uitgenodigd in Utrecht op het hoofdkwartier van de verlichte Franse prins van Condé, en hij gaat – opmerkelijk: naar het hoofdkwartier van de bezetter – maar zal de prins niet ontmoeten, wel Stouppé die dat jaar *De religie vande Hollanders* publiceert.

1674 De situatie is volledig gekeerd: Oranje komt aan de macht, de calvinisten winnen aan invloed. Het *TTP* wordt officieel verboden. Spinoza overweegt uitgave van de *Ethica* maar doet het niet. [Van den Enden raakt betrokken bij een samenzwering tegen Louis 14, wordt verraden, gearresteerd, ter dood veroordeeld en opgehangen op de Place de la Bastille; Blyenberg publiceert *De waarheit van de christelijcke godst-dienst*, een weerlegging van het *TTP*.](#)

1676 Spinoza krijgt bezoek van de jonge Leibniz (die al eerder probeerde kennis te maken, Van de Enden had ontmoet in Parijs, ook de la Court ziet). Spinoza schrijft aan een *Grammatica van het Hebreeuws*, een *Politiek Traktaat*, een *Verhandeling over de regenboog* (hoewel dit laatste onzeker is), alles zal onafgewerkt blijven. Hij krijgt longtuberculose, een beroepsziekte.

In februari **1677** overlijdt Spinoza. Later dat jaar wordt de *Opera posthuma* uitgegeven door zijn vrienden, kort daarna gevolgd door de vertaling, *Nagelate Schriften* met daarin de *Zedekunst (Ethica)*, de *Staatkundige Verhandeling (TP)*, de *Verbetering van 't Verstant*, *Brieven* en *Antwoorden*. [De vrijheid is zo goed als verloren, Willem III van Oranje is stadhouder, de Gouden Eeuw sterft samen met Spinoza.](#)

In de jaren **80 en 90** verschijnen verschillende boeken pro en anti Spinoza, sleutelromans zoals Duijkerius' *Het leven van Philopater* en *Vervolg van 't leven van Philopater*, in **1693** de Glazemaker-vertaling van het *TTP*, *De rechtzinnige theologant* en in **1694** een andere vertaling, *Een rechtsinnige theologant*.

2. Politieke betekenis van Spinoza vanuit extern perspectief: in de teksten van 1) Van den Enden, 2) de la Court, Koerbagh, Meyer en Duijkerius, 3) Blyenberg, 4) *Traité des trois imposteurs*, 5) Bayle

2.1 Frans Van den Enden

blijkt te hebben gefungeerd als een voorbeeld voor Spinoza zowel in zijn leven als in zijn werk. De man die hij in 1652 ontmoet als leraar Latijn werd geboren in 1602 in A'pen. Hij trad toe tot de orde der jezuiten, studeerde filosofie, klassieke filologie en theologie. Nadat hij wegens dwaling en wangedrag uit de orde was weggezonden, studeerde hij geneeskunde, reisde, fungeerde als politiek adviseur, huwde, kreeg kinderen waarna hij in 1645 zich vestigt in A'dam. Daar begint hij een geneeskundige praktijk, vervolgens een kunstwinkel die schilderijen tentoonstelt en boeken uitgeeft, failliet gaat, dan in 1652 een Latijnse school die snel goede naam verwerft. Spinoza wordt leerling en een soort van assistent. Een van de

geliefkoosde onderwijsmethodes van Van de Enden was leerlingen laten Latijnse toneelstukken declameren die hij soms zelf schreef. *Philedonius* (1657) bijvoorbeeld is een libertijns stuk, in het Latijn met Nederlandse titels. Ter illustratie citeer ik de veelzeggende beginregels van het eerste bedryf: *Philedonius of Lusthart stelt zijn geluk boven den staat der koningen en doorluchtige Helden, brengt de fortuin onder sijne macht, en waant der goden gelijk te zijn*. Vondel kwam naar de voorstelling kijken, schreef een commentaar, het is niet uitgesloten dat hij Spinoza heeft zien declameren. Van den Enden is een atheïst, radicale democraat en politieke activist die conflicten krijgt met de A'damse overheid. In het *Kort Verhael van Nieuw Nederlants Gelegenheit* tekent hij een project voor een ideale nederzetting in de Noord-Amerikaanse kolonie, gebaseerd op 'gelijkheid'. In de *Vrije Politieke Stellingen* werkt hij een theorie uit over de inrichting van een staat op basis van de menselijke natuur, ervan uitgaand dat alle mensen (rijk/arm, man/vrouw) streven naar hun eigen welzijn, en men alleen zwak is en verenigd sterk. Essentieel in een politieke theorie is de analyse van de passies. Godsdienst heeft een politieke betekenis. De godsdienst van nu heeft de mensen echter gereduceerd tot slaven. Voor de stabiliteit van de staat is gelijkheid en lotsverbetering van de armen noodzakelijk. Het is steeds de macht van de menigte die de wet stelt waarbij Van den Enden benadrukt dat de menigte veel verschillende dingen denkt en wil. Het streven naar eigen voordeel (eer en rijkdom) moet gebruikt worden als hefboom voor de publieke zaak: dit kan het best in een democratie want alleen deze kan zichzelf voortdurend verbeteren. 'Vrijheid van denken en spreken' is noodzakelijk. We vinden deze redenering vrijwel identiek terug in het *TTP*, het *TP* en de *Ethica* zoals ik straks zal tonen.

2.2 de la Court, Koerbagh, Meyer en Duijkerius (Spi's cirkel)

Ik weet niet of het jullie is opgevallen maar het *Kort Verhael* en de *Vrije Politieke Stellingen* van Van den Enden zijn geschreven en gepubliceerd in het Nederlands. Dit zijn teksten die een sociaal rechtvaardige politiek en vrijheid van denken en spreken verdedigen, die oproepen tot politiek activisme, en dit doen in een taal die niet enkel door geleerden maar door iedereen kan worden gelezen. Ook de la Court schrijft in het Nederlands. Ik onderzoek momenteel de *Consideratiën van staat* (1661) en *Politike Discoursen* (1662) op hun verband met enerzijds Machiavelli en Dante, anderzijds met de politieke teksten van Spinoza, dwz *TTP*, *Ethica* en *TP*, en ik ontdek zeer sterke analogieën om niet te zeggen vrijwel identieke passages, zinsneden en dezelfde structuur. Aanvankelijk dacht ik aan de la Court als schakel tussen het Italiaans renaissancehumanisme van Dante en vooral Machiavelli naar Spinoza. Het is te vroeg (in mijn lectuur) om de richting aan te geven – men dient voorzichtig te zijn met dergelijke uitspraken. Als bijvoorbeeld de stelling van Fokke Akkerman, de vertaler van Spinoza, klopt dat de wordingsgeschiedenis van het *TTP* ongeveer gelijk loopt met die van de *Ethica*, en hij er al aan schreef vanaf 1656, plus dat zijn verantwoording tegenover de joodse ban (als het klopt dat die heeft bestaan) alle elementen van het *TTP* bevatte, dan zou de richting eerder omgekeerd zijn: Spinoza die de la Court heeft beïnvloed. Ik houd het op een cultuur waarin het Italiaanse vrijdenken als voorbeeld gold, een radicaal verlichte visie die ze beiden waren toegedaan en waarin ze elkaar wederzijds hebben versterkt. In die Italiaanse revolutionaire cultuur gold overigens ook het schrijven van a) literatuur om een politieke visie uit te dragen, en b) om dit te doen in de volkstaal die mensen spraken, niet in een taal waarmee je dan wel internationaal kon gaan doch die enkel werd gelezen door beroepsgeleerden. Dante en Machiavelli staan in die zin model voor het belang dat men gaat hechten aan taal, de volks of spreektaal, het Hollands en vertalingen uit het Italiaans (om al die spannende renaissanceteksten te kunnen lezen). De arts en toneelschrijver Meyer publiceerde in 1663 de *Nederlandsche Woordenschat* en in 1672 anoniem een *Italiaansche spraakkonst*. Spi's vriend Koerbagh publiceerde in 1668 een woordenboek van bastaardwoorden, *Bloemhof van allerly lieflijkheid sonder verdriet*. Het is voor ons moeilijk te begrijpen maar deze woordenboeken waren uiterst subversief: ze noemden de dingen bij hun ware naam, maakten duidelijk dat overheid en kerk met verhullende woorden mensen bedrogen. Koerbagh ging het verst, ook verder dan Spinoza, en nog altijd in 1668 brengt hij een werk naar de drukker, *Een ligt schijnende in duystere plaatsen* waarin hij de stelling verdedigt dat godsdienst irrationeel is, zich slechts in stand kan houden met geweld en bedrog

en dat voor het algemeen goed de kerkelijke autoriteit moet worden ingeperkt, of beter nog, teniet gedaan. Hij wordt gearresteerd en veroordeeld tot het rasphuis waar hij door de erbarmelijke omstandigheden al in 69 sterft. Blijkbaar moest ook Meyers *Italiaansche spraakkonst* anoniem worden gepubliceerd. Ik vermoed omdat ze mensen, ook niet filologisch geschoolden, in staat stelde om op eigen houtje Italiaans te leren en al die libertijnse vrijdenkende Italiaanse boeken te lezen. Ik heb het zelf nog niet gecheckt maar volgens sommige linguïsten is de *Italiaansche Spraakkonst* de eerste grammatica buiten die van Arnaud zelf waarin de principes van de ‘algemene grammatica’ werden toegepast in de verklaring van een bepaalde afzonderlijke taal, hier het Italiaans. Ook dit is subversief: die principes gingen uit van een algemeenheid in de verschillende talen van logische categorieën, met andere woorden, ze gingen uit van de gelijkheid van alle mensen. Dit alles bevestigt, naast de analoge politieke visie, de kijk op de kerk en religieuze overheden, de natuurlijke religie of zelfs, soms, mogelijk, het atheïsme, in het werk van de la Court, Spinoza, Koerbagh, Meyer en Machiavelli, plus het gemeenschappelijke belang dat werd gehecht aan taal, taalkritiek, en vertalingen in de volkstaal, het Nederlands. Tenslotte wil ik hier ook nog kort de roman in 2 delen van Duijkerius vermelden, *Het leven van Philopater* (1691) en *Vervolg van 't leven van Philopater* (97). Nu niet alleen in de volkse spreektaal, maar ook in de vorm van een roman die toegankelijk is voor iedereen worden de ideeën van Spinoza (opgevoerd als personage, naast zijn vrienden en vertalers) verspreid.

2.3 Blyenbergh

In september 1674, amper 2 maanden nadat het Latijnse *TTP* officieel is verboden, publiceert de calvinistische graanhandelaar Willem Van Blyenberg met wie Spinoza tussen eind 1664 en midden 1665 enkele brieven had gewisseld (nu gebundeld, ingeleid en hertaald door Miriam van Reijen in *Brieven over het kwaad*) in het Nederlands een weerlegging van het *TTP*, *De waerheyt van de christelijcke godtsdienst en de authoriteyt der H. Schriften*. Ik onderzoek momenteel een vermoeden of Spi dit boek zou kunnen hebben gebruikt om zijn argumentatie en uitdrukkingen van het *TTP* te verscherpen, verfijnen en verstevigen in het *TP*. Hij had het boek in zijn bibliotheek, maar ook, bij mijn lectuur van Blyenbergs weerlegging worden de breekpunten en daarmee Spi's standpunten en argumenten nog duidelijker. Blyenberg vat goed de kern van de discussie. Ook al is zijn commentaar op de theologische kwesties en bijbelinterpretatie zeer uitvoerig – hij heeft in het algemeen veel meer woorden nodig dan Spinoza om iets te zeggen – en op de politieke laatste hoofdstukken summier, toch maakt hij duidelijk dat de discussie in feite politiek is. Hij citeert uitvoerig en vrij getrouw uit het *TTP* waardoor ik even de hypothese overwoog of het onder het mom van een bestrijding een verspreiding van Spinoza's ideeën kon zijn, in het Nederlands nota bene: zo kon iedereen lezen wat er in het verboden boek stond. Wat vormgeving betreft, vind je bijvoorbeeld makkelijk de hoofdstukken van het *TTP* terug die Blyenberg in zijn commentaar netjes volgt en moeilijk zijn eigen hoofdstukken die een andere logica volgen. Ook inhoudelijk wil Blyenberg de christelijke leer rechtzetten en de angst voor straf als basis van politiek herstellen: het hangt er maar van af wat het perspectief van de lezer is, dit is immers ook heel bruikbaar voor wie de verschillende politieke visies wil onderscheiden en de vraag beantwoord zien: wie heeft voor en nadeel bij de theorie van Spinoza of Blyenberg? Al in het voorwoord waarin hij zich richt tot de lezer geeft Blyenberg een samenvatting per hoofdstuk van het *TTP* en daarvan nog eens een samenvatting in 4 punten. Zoals hij het ziet, wil Spinoza 1) de openbaringen van de profeten loochenen, 2) de achtbaarheid van de bijbel wegnemen, 3) het natuurlijk licht of de rede zo hoog verheffen dat wie een bovennatuurlijk licht nastreeft bespottelijk overkomt, 4) op een overtuigende wijze de visie verspreiden dat men in een vrije politieke gemeenschap moet worden toegestaan te ‘voelen wat men wil en zeggen wat men voelt’. Dit is helemaal niet onschuldig, vindt Blyenberg, het ware uit met de staat als deze godsdienstkritiek werd toegestaan. Door mensen en dieren gelijk te schakelen, en het geloof in de straf van God af te schaffen, zet Spinoza de deur open naar wetteloosheid en een verdorven leven. Wat hij daarmee doet is ‘de zuilen en grondvesten van de staat omwroeten’. BI wordt vaak gezien als een simpele geest die niet begreep waar het Spinoza om te doen was. Dat is volgens mij verkeerd: hij begreep juist heel goed de kern van hun meningsverschil,

weet zich door Spinoza in zijn hemd gezet, voelt zich in zijn opvattingen bespot. Voor Blyenberg zijn niet alle mensen gelijk, hebben ze niet allen dezelfde rechten en blijven de grondvesten en de zuilen van de staat best overeind.

2.4 De Tribus Impostoribus

Van de 12de tot in de 18de eeuw ging in Europa het gerucht dat er een boek bestond geschreven door een atheïst waarin werd afgerekend met de drie stichters van de monotheïstische godsdiensten, Mozes, Jezus en Mohammed. Niemand had het boek gezien of gelezen maar vele bekende ‘atheïsten’ werden genoemd als mogelijk auteur: Averroës, Frederik 2, Boccaccio, Machiavelli, Campanella, van Rijswijk, ondertussen weten we dat dit niet kan kloppen. Een versie van het *Traktaat van de drie bedriegers* verscheen in 1700 en in 1712. We lopen nu even vooruit in de geschiedenis ipv achteruit. In die 2 uitgaven werd het traktaat gekoppeld aan Spinoza. In de uitgave van Kortholt van 1700 door korte biografische bespiegelingen in het Duits, gebaseerd op de tekst van Bayle. In de Franse uitgave van 1712 werd het traktaat verborgen in een biografie van Spinoza, *La vie et l’esprit de Mr. Benoit de Spinosa*. Volgens een aannemelijke these (Israel) dateert de redactie van deze tekst van rond 1680 en is de auteur vermoedelijk Lucas, een Franse journalist die was uitgeweken naar Nederland. Er is veel te vertellen over het traktaat, ik wil en kan niet in detail treden, maar toch dit: in het voorwoord van *De waerheit* van 1674 plaatst Blyenberg verontwaardigd en kritisch het *TTP* naast *Een Bloemhof*, Koerbaghs woordenboek, als uitdrukkingen van ‘atheïsterij’ op één lijn met ‘dat vervloekte boek’ *De Tribus Impostoribus* ‘van de vorige eeuw’, de 16de dus. Los van de legende, het tekstkritische verhaal, of de verwijzingen terecht zijn, Spinoza atheïsterij verdedigt of niet, is het een feit dat zowel voor- als tegenstanders Spinoza lazen op deze godsdienst-kritische manier en in dit perspectief voor hun kar spanden of er tegen in gingen. Dit ingewikkelde niet gedocumenteerde verhaal (men mag niet vergeten dat dit verboden publicaties waren die ondergronds circuleerden, meestal in afschriften) toont tevens dat de geschiedenis niet lineair vooruit of achteruit loopt, maar discontinu werkt op het ritme van machtsconstellaties, conflicten en verzet. Wat de inhoud van het traktaat betreft, herkennen we stellingen van Van den Enden en Spinoza, zoals: alle religies, en meer bepaald het jodendom, christendom, islam, zijn fabels geïnspireerd door de angst van mensen: ze worden aanvaard op grond van die angst, zijn gesmeed door bedrieglijke machthebbers die zo mensen tiranniseren en hun angst bevestigen en aanmoedigen. Religies worden politiek geduid. Het is noodzakelijk religieuze en morele vooroordelen te ontmaskeren.

2.5 Bayle

Eveneens vooruitlopend in de geschiedenis wil ik nog kort verwijzen naar Bayle. Deze Franse protestant die gevlucht was uit Frankrijk voor de vervolgingen onder Louis 14, woonde en werkte de laatste 2 decennia van de 17de eeuw in Rotterdam. Hij publiceerde in de jaren 80 een periodiek *Nouvelles de la République des lettres*, en in 1697 de *Dictionnaire historique et critique* met een lang artikel onder het lemma ‘Spinoza’. Op zich wees dit reeds op het belang dat Bayle hechtte aan Spinoza’s ideeën; een jaar later verscheen het artikel dan nog eens afzonderlijk in Nederlandse vertaling. Inhoudelijk bekritiseert Bayle Spinoza’s gelijkschakeling van God en de natuur en brengt het bestaan van een afzonderlijk principe voor het kwaad in stelling, maar hij doet dit op zo’n genuanceerde, neutrale, sympathiserende toon dat je je kunt afvragen of het niet een verdeckte verspreiding is van Spinoza’s gedachtengoed.

3. De politieke betekenis van Spinoza intrinsiek, in zijn teksten

3.1 *TTP*

Het is angst die mensen brengt tot waanzin en bijgeloof. Alle mensen zijn onderhevig aan angst omdat ze te maken hebben met een veranderlijk lot en moeten tegenslagen incasseren. Mensen kennen angst omdat ze behoeftig en sterfelijk zijn, gevangen zitten in een existentiële tragedie waarover sinds de oudheid daadwerkelijk tragedies worden geschreven, of komedies – de menselijke conditie heeft ook een komische kant. Omdat bijgeloof voortkomt uit deze sterke emotie, angst, is het erg onstandvastig. Om deze onstandvastigheid het hoofd te bieden

ontstaan vormelijkheden, rituelen en luister. Daartoe is echter de huidige godsdienst gereduceerd, tot uiterlijk vertoon. Spinoza is van oordeel dat daarom een godsdienstkritiek nodig is en dit is wat hij zich voorneemt te doen door zonder vooroordelen het *Oude Testament* te onderzoeken.

Het *TTP* kent een sterke opbouw en we kunnen drie delen onderscheiden: de eerste 6 hoofdstukken gaan over wonderen en profetieën, van 7 tot 15 volgt de interpretatie van het *OT*, van 16 tot 20 gaat over politiek. Zo formeel bekeken valt de gelijkenis op tussen het *TTP* en *Il Principe* van Machiavelli. Beide zijn strategische teksten: de auteur wil de lezers van iets overtuigen, lanceert een oproep en neemt de lezers mee van 1 plaats naar een andere; in Ma's geval, van een alleenheerschappij naar een pleidooi voor de republiek, in Spinoza's geval, van theologie naar een godsdienstkritiek en revolutionaire verdediging van de republiek. In beide teksten komt de boodschap aan het einde van het boek en luidt: democratie, dwz gelijkheid en vrijheid van denken en spreken, is een voorwaarde voor politiek.

In het **1ste deel** staat Spinoza stil bij profetieën en wonderen. Hij gelooft niet in profetieën: profeten verkondigen geen kennis maar liefde en praktische wijsheden waarbij hun levendige verbeelding goed van pas komt. We moeten enkel het doel van hun openbaring geloven, en openbaring moet je heel letterlijk begrijpen als 'uitdrukking, publieke uitspraak'. De *Bijbel* is een tekst, een boek. We worden meteen op het politieke spoor gezet. In het *OT* gaat het over de uitverkorenheid van het Hebreeuwse volk. Natuurlijk waren de joden niet echt uitverkoren door God, maar ze waren er in geslaagd een duurzame gemeenschap te vormen en als politieke gemeenschap uit te blinken. Een politieke gemeenschap is nuttig en noodzakelijk om veilig voor vijanden te leven en vanuit economisch oogpunt. Mensen in hun eentje hebben tijd en vaardigheid te kort. In functie van ieders eigenbelang is het beter om samen te leven. Het probleem is echter dat de meeste mensen niet redelijk zijn en daarom oefent een politieke gemeenschap ook altijd dwang uit. De mensen zijn echter zo van aard dat ze niet goed dwang kunnen verdragen. Overigens is het volgens Spinoza verkeerd om te handelen uit vrees en niet in functie van zijn eigenbelang. Hieruit leidt hij af dat er maar 2 mogelijkheden zijn: ofwel is de macht gemeenschappelijk zoals in een democratie, ofwel is ze dat niet zoals in een regering van enkelen of alleenheerschappij en deze zullen een beroep doen op geloof. Spinoza is van oordeel dat wetten niet moeten worden nageleefd uit vrees, wel in de hoop op iets goeds voor zichzelf. In een democratie is er geen sprake van gehoorzaamheid.

Gehoorzaamheid hoort bij een regering van enkelen of een alleenheerschappij en wordt afgedwongen met behulp van het geloof in een transcendentiaal principe. Spinoza gelooft niet in wonderen: wonderen zijn een vooroordeel. Wonderverhalen en profetieën zoals we ze tegenkomen in het *OT* moeten politiek worden gelezen.

In het **2de deel** buigt Spinoza zich over de betekenis van het *OT* en stelt dat we de *Bijbel* moeten lezen zoals we de natuur proberen te kennen: beschrijvend en afleidend uit de tekst zonder een beroep te doen op iets daarbuiten, d.i. een immanente tekstanalyse. Een Bijbelstudie moet een uiteenzetting bevatten over de taal waarin de *Bijbel* is geschreven, het Hebreeuws, en een verzameling en rubricering van uitspraken per boek. Hierbij is de betekenis van belang, dwz de bedoeling. Het is zinloos te zoeken naar de waarheid van de uitspraken in de zin van wat er buiten de tekst mee zou overeenstemmen. Er stellen zich nu enkele problemen: 1. talen worden bewaard en overgeleverd door geleerden en het gewone volk terwijl boeken enkel worden overgeleverd door geleerden; 2. hoe komt men in de 17de eeuw nog aan een volledige kennis van het Hebreeuws waarin de bijbelboeken werden geschreven?; 3. het Hebreeuws is een dubbelzinnige taal: letters worden verruild; voegwoorden en bijwoorden hebben veel betekenissen; er zijn geen tijdsonderscheidingen voor werkwoorden; er zijn geen klinkers; zinnen worden niet gescheiden door leestekens; 4. we kennen de auteurs onvoldoende. Men leest de *Orlando Furioso* van Ariosto anders dan de *Bijbel* terwijl de verhalen op elkaar lijken in wonderlijkheid. Niemand leest echter Ariosto's werk als het verslag van gebeurtenissen die echt hebben plaatsgevonden omdat hij er de auteur van is; 5. Bijbelboeken zijn overgeleverd in vertaling met alle dubbelzinnigheden en veranderingen van dien. Uit deze bespreking concludeert Spinoza dat het om de uitgedrukte inhoud gaat en men niet mag blijven steken bij de woorden waarin de inhoud is uitgedrukt. Het *OT* is een verzameling van zedelijke leerstukken die gehoorzaamheid willen leren: dit is

de bedoeling van de tekst. Geloof en filosofie zijn verschillende dingen: filosofie is gericht op waarheid en baseert zich op algemene begrippen terwijl geloof is gericht op gehoorzaamheid en zich baseert op taal, verhalen en geschiedenissen. Geloof is niet heilzaam op zichzelf doch slechts vanuit het oogpunt van de gehoorzaamheid. Op zichzelf (zonder de werken ervan in beschouwing te nemen) is geloof dood, leeg. We kunnen maar oordelen over de gelovigheid van iemand vanuit de werken die hij doet of nalaat. Wie geloof en filosofie niet onderscheidt, discussieert over de vraag of rede dienstbaar is aan de *Bijbel* (= dogmatici) of de *Bijbel* dienstbaar is aan de rede (= sceptici). Dit is een zinloze discussie want de beide benaderingen zijn dwaas, de een met rede, de andere zonder rede. Scepticisme is rationeel maar dwaas omdat het iets verwerpt waaruit troost voortkomt voor hen die minder met rede begaafd zijn en dat nuttig is voor de politieke gemeenschap zonder dat er schade mee is gemoeid. Politiek gezien doet het er immers niet toe of het waar is of niet waarin je gelooft. De waarheid van God doet niet ter zake.

Het 3de deel gaat over politiek. Het uitgangspunt is: er is geen verschil tussen mensen en natuurdingen en er is geen verschil tussen de mensen onderling (mensen met of zonder rede, verstand, zin). Mensen zijn een deel van de natuur. Het natuurrecht verbiedt niets tenzij dat wat niemand begeert of kan. Dit betekent dat conflicten, haat, toorn, bedrog des mensen zijn. Ook een algemene trek van mensen is dat ze willen veilig leven zonder vrees. Dit kan het best worden gerealiseerd in een gemeenschap. Goed is wat een leven in veiligheid en zonder vrees realiseert. Buiten de politieke gemeenschap bestaat geen goed of kwaad. Het hoogste recht is de hoogste macht. Recht is niets anders dan macht. Spinoza houdt een pleidooi voor democratie of een beleid waarin de macht gemeenschappelijk is op basis van de volgende argumenten: 1) in een democratie is de staatsmacht omwille van haar behoud gericht op de behartiging van het algemeen belang; 2) in een democratie is er minder vrees voor onredelijke besluiten want het is uitgesloten dat er eensgezindheid kan gevonden worden over onredelijkheid; 3) een democratie heeft onderdanen die handelen in functie van het algemeen belang en bijgevolg hun eigenbelang. Onderdanen staan tegenover slaven die worden gedefinieerd als mensen die handelen in het belang van wie beveelt, niet in het algemeen of eigenbelang, en die dus nutteloos zijn voor zichzelf. In een democratie zijn geen slaven; 4) niemand draagt zijn natuurlijk recht, wat hetzelfde is als natuurlijke macht, in die mate over op een overheid dat hij of zij zich niet meer kan beraden. In dit verband merkt Spinoza op dat mensen nooit in die mate afstand doen van hun macht dat ze niet worden gevreesd door wie van hen de macht heeft overgenomen. Vrees is bijgevolg aan de kant van de machthebber. Deze argumentatie wordt aan het eind gerecapituleerd. De macht is sterk waar onderdanen handelen uit eigen initiatief, ze de overheid (in hun hart) goedkeuren, ze niet vrezen, en wanneer ieders eigenbelang wordt behartigd want eigenbelang is de kern van elke menselijke handeling. Het denken en voelen van mensen kan nooit helemaal worden ondergeschikt aan dat van een ander, hoe sterk de macht van die ander ook is. Het is dan ook niet nuttig mensen enkel te laten spreken op voorschrift van de overheid. Een staatsbestel waar dat wel zo is en waar mensen niet mogen denken en zeggen wat ze willen, is dwingend en gewelddadig. Het doel van politiek is uiteraard niet om geweld of dwang uit te oefenen, wel om mensen te emanciperen tot vrijheid. Vrijheid betekent dat mensen volgens hun eigen besluit redeneren, voelen, oordelen en spreken. Het doel van politiek is de enkeling van vrees te bevrijden zodat hij zijn 'recht om te bestaan en zich te doen gelden zonder schade voor zichzelf en voor een ander optimaal behoudt'. In een democratie komen allen overeen volgens een gemeenschappelijk besluit te handelen, maar niet om volgens een gemeenschappelijk besluit te oordelen, denken en spreken. En tenslotte, het gaat er niet over dat de vrijheid om het beleid te bekritisieren en iets beter te bedenken en verwoorden kan worden toegestaan, deze vrijheid moet worden toegestaan: vrijheid van denken en spreken is een noodzakelijke voorwaarde.

3.2 Ethica

In het *TP* polemiseert Spinoza tegen theologen en geleerden die passies zien als gebreken en blind zijn voor de realiteit die ze bijgevolg niet onderkennen als datgene waarvan een politieke theorie moet vertrekken. We lezen er dat het *TTP* en de *Ethica* pogingen zijn om de

menselijke natuur te begrijpen, om op basis daarvan te weten wat te doen tegen oorlog en de tendens van mensen om te handelen tegen hun belangen in. Of hoe te strijden voor vrede en vrijheid.

De **opbouw** van de *Ethica* in meetkundige trant is beroemd en doet geenszins denken aan een pamflet of tekst met politieke bedoelingen. Toch meen ik dat zelfs die geometrische stijl een politieke betekenis heeft. Spinoza wil de menselijke gevoelens analyseren want dat bleek nodig, zoals hij schrijft in het *TP* en *TTP*: het is nodig in alle vrijheid na te denken over zaken zoals angst die bijgeloof inspireert of het geloof dat door de onstandvastige emoties met rituelen wordt omkleed. Zonder vooroordelen nadenken betekent dat je a) de bestaande vooroordelen in kaart brengt en analyseert, en b) dat je de existentieel moeilijke zaken neutraal overdenkt, d.i. zonder je te laten meeslepen door je eigen perspectief en in staat de perspectieven van anderen in overweging te nemen. Uiteraard veronderstelt dit dat men zich in die andere perspectieven kan verplaatsen en het eigen perspectief onderkent. Er zijn 5 delen in de *Ethica* en elk deel is opgebouwd in reeksen van definities, axioma's, stellingen, bijkomende stellingen, commentaren of scholiën en aan het eind soms een aanhangsel. Binnen een reeks gaat de betoogtrant van abstract naar concreet of van algemeen naar expliciete en herkenbare realiteit. Mijn leeswijze bestaat erin om van elke argumentatie of reeks de bijkomende stellingen en commentaren te lezen als expliciteringen van wat nu eigenlijk de kwestie is. Dit brengt mij ertoe het eerste deel dat gaat over God te zien als de bepaling van de principes en veronderstellingen waar Spinoza van uit gaat en van de belangrijkste problemen die hij in dit werk zal behandelen. In het aanhangsel schrijft hij dat het een vooroordeel is te denken dat alles in de natuur, en dus ook God, zoals mensen gericht is op een doel. God is het negatief van mensen, het niet menselijke in de natuur, het oneindige, onafhankelijke, eeuwig blijvende, wat geen tijd kent en waarvan het zinloos is je af te vragen hoe het is veroorzaakt. God verklaren met de eigenschappen van mensen, dwz met een wil, doel, verlangens en gevoelens van blijdschap of haat, straffen uitdelend of goedaardig rechtsprekend, is een vooroordeel. In het 1ste deel maakt Spinoza duidelijk dat dit vooroordeel verantwoordelijk is voor het bijgeloof waarover hij het heeft in het *TTP*. Dit bijgeloof, dat God een doel heeft en op ons toekijkt of iets van ons wil, reduceert mensen tot slaven. Dit vooroordeel dat van mensen slaven maakt die enkel het belang van de bevelvoerders dient, beheerst het ethisch denken in Spinoza's tijd en daarom is het noodzakelijk een kritiek te formuleren. Dit is wat hij wil doen in de *Ethica*.

Vanaf het 2de deel spreekt Spinoza over de **innerlijke wereld** van mensen, hun geest tegenover hun lichaam, de aard van hun gevoelens en denken. Hij onderscheidt drie soorten kennis, heeft het over de wil die niet vrij is. Hij gaat traag en voorzichtig vooruit maar toont telkens in het commentaar expliciet, anticiperend naar wat later komt en in een stijl die aan het *TTP* doet denken, het directe nut van zijn kritiek op vooroordelen voor het dagelijks en politiek leven. Het gaat over welke marge mensen hebben om te handelen, dat men de redenen om te handelen niet moet zoeken buiten zichzelf, zoals bijvoorbeeld in de verwachting van beloning of straf, maar evenmin kan verwachten dat alles zal plooiën naar de wil. Het 3de deel gaat over de hartstochten, het 4de over waarom mensen, ook al weten ze wat goed voor hen is, daar toch tegenin handelen, het 5de over de macht van de rede en vrijheid. Spinoza onderscheidt handelen, d.i. wanneer je zelf de oorzaak bent van wat er buiten of binnen jezelf gebeurt, en ondergaan, d.i. wanneer dat niet zo is. Hartstochten vergroten, verkleinen, stimuleren of werken het handelend vermogen tegen: ze leiden tot handelen of ondergaan. Alles wat bestaat streeft naar blijven bestaan, zo ook mensen. Geestelijk streven is de wil, lichamenlijk streven de drift, begeerte de bewuste drift. Blijdschap doet het handelen toenemen, droefheid doet het afnemen, de begeerte is neutraal en houdt het zelf in stand, zit tussen het handelen en het ondergaan in. Spinoza beschrijft blijdschap nog verduidelijkend als een gevoel waarbij je innerlijke realiteit toeneemt, je groeit van binnen, en haat als het tegenovergestelde: je kwijnt weg van binnen. Liefde is een letterlijk dubbel gevoel van blijdschap gekoppeld aan de idee van wat of wie oorzaak is van die blijdschap, net als haat droefheid is met de idee van wat of wie de droefheid veroorzaakt. Met deze neutrale elementen bouwt Spinoza zijn *ethica* op, analyseert de aard van medelijden, jaloersheid of afgunst, weegt elk bekend gevoel af tegen het handelend vermogen. Hij gaat er van uit dat

mensen altijd schommelen tussen die 2 polen, handelen en ondergaan, blijdschap en droefheid, en daartussen zit het zelfbehoud of de begeerte. Er is geen ander goed of kwaad dan wat ons al of niet van nut is, dus wat ons handelend vermogen vergroot of afbreekt. Wanneer de hartstochten die het handelend vermogen tegenwerken overheersen, verzinken mensen in de slavernij, handelen enkel in het belang van wie hen beveelt, en dan verzuren ze, worden boos, voelen zich ongelukkig, kwijnen innerlijk weg, dan is er een probleem en daarom Spinoza's kritiek.

Essentieel is de rol van de **verbeelding** die de basis vormt van een hypothetisch intuïtief denken en bijgevolg van verzet, verandering en vernieuwing. Negri in *L'anomalia selvaggia* verklaart de rol van de verbeelding in Spinoza's kennisleer met beelden uit *The Tempest* van Shakespeare. Het is de 'wilde verbeelding' van Caliban, de gewone sterveling, de ongeleerde natuurlijke bewoner van het eiland van het leven. In de paradoxale driedigheids van de verbeelding zit de hele kennisproblematiek vervat. Verbeelding wordt geproduceerd en opgeslagen in het geheugen, de woorden en de beelden, en betekent 'onwetendheid': als dusdanig is ze oorzaak van vooroordelen, houdt mensen gevangen, reduceert hen tot slaven. Nogmaals, met dit sterke beeld bedoelt Spinoza mensen die met hun daden niet hun eigen of het algemene welzijn dienen, doch enkel het welzijn van de bevelvoerder of overheid, ongeacht of ze dit vrijwillig doen of onder dwang. Verbeelding is in dit geval negatief en moet overwonnen worden. Verbeelding is echter ook neutraal want ze is onderdeel van de menselijke natuur: iedereen is eraan onderhevig en produceert verbeelding. Tenslotte is ze ook iets positief: verbeelding ontsnapt aan de controle; ze is de vorm van het verzet, onderdeel van een creatief en hypothetisch denken dat beweegt, verplaatst, verzet, verandert, varieert, omkeert, uitvindt. Dezelfde driedigheids komt terug in de onderscheiding van drie soorten kennis: affect of hartstochten, concept of inductie/deductie, percept of intuïtie. Hartstochten zijn ten prooi aan bedrog en begoochelingen, laten zich makkelijk dwingen, zijn obsessief, wisselvallig en vluchtig. Systematische kennis gebaseerd op inductieve en deductieve procedés is nodig om de mystificatie te ontmaskeren en als kritiek op onwetendheid en hartstochten waarvan men de dupe is. Maar ze is niet voldoende. De intuïtieve kennis die Spinoza ambieert sluit aan bij het affect en zet positief de verbeelding in. De driedigheids waardeschaal gaat tenslotte ook op voor religie, nu verbind ik dit terug met wat ik lees in het *TTP*. Sterker nog, alles wat wordt beweerd over verbeelding geldt eveneens voor religie: a) de vooroordelen die angsten bevestigen in de plaats van ze tegen te werken wat tot slaafsheid leidt; b) de onvermijdelijkheid; c) de potentie om verbindingen tot stand te brengen. Conclusie: religie is van dezelfde orde als de verbeelding. Of ze verbindingen tot stand brengt of uitsluit en verdeeldheid zaait, hangt af van het perspectief in de concrete situatie en bijgevolg moet religie in functie daarvan kritisch worden bekeken. Voor Spinoza is religie de bindende kracht voor een machtsbeweging, een propagandamachine die gehoorzaamheid afdwingt. In het voorlaatste belangrijk en ingewikkeld commentaarstuk herhaalt hij nog eens alles in een notendop. De meeste mensen denken vrij te zijn als ze toegeven aan hun hartstochten en ervaren al wat niet zo is als een last. Ze nemen toch de last van een plichtsbewust gehoorzaam leven op zich uit angst voor de straf die komt na de dood en tegelijkertijd in de illusie dat de dood hen zal bevrijden. Indien deze ongelukkige mensen zich konden bevrijden van deze bange/illusoire verwachting en ervan overtuigd waren dat met de dood alles gedaan is en hun geest samen met hun lichaam sterft, dan zouden ze meteen toegeven aan hun hartstochten en zich laten bepalen door het lot (dit is in feite de kritiek van zijn tegenstanders die hem van atheïsterij beschuldigen). Spinoza vindt dit een onzinnige houding, te vergelijken met de houding van iemand die, omdat hij niet het eeuwige leven heeft, dan maar meteen vergif inneemt en zijn leven verpest en vergalt.

3.3 Politiek Traktaat

Het *TP* **bouwt verder** op, verfijnt en verscherpt wat Spinoza eerder heeft geschreven in het *TTP*. Zoals ik reeds zei, ik onderzoek de hypothese of de kritiek van Blyenberg een rol kan hebben gespeeld in deze scherper formulering. Spinoza komt in het *TP* direct ter zake. Mensen zijn altijd en per definitie onderhevig aan hartstochten, je kunt ze niet wegwerken en moet het ook niet proberen. Een politiek regime dat mensen verplicht om vrij te zijn is even

problematisch als een regime dat de vrijheid onderdrukt of als, wat Spinoza het meest zorgen baart, de ‘vrijwillige’ onderwerping en slavernij. Ik plaats ‘vrijwillig’ tussen aanhalingstekens: het is een misvatting te denken dat mensen gevoelens hebben omdat ze daar zelf toe beslissen, mensen hebben geen verantwoordelijkheid en nog minder schuld in wat ze voelen. De wil is niet vrij. Mensen maken deel uit van de natuur, dat is de hele zaak. De vrijheid waar Spinoza voor pleit betekent niet een zich vrijmaken van de natuur noch het uitschakelen van de gevoelens omdat het gebreken of zonden zouden zijn. Het is juist nodig na te denken over de menselijke gevoelens zoals men natuurlijke eigenschappen als hitte en koude onderzoekt, met dezelfde vrijheid als men wiskundige problemen aanpakt, vandaar de *Ethica*. In het *TP* herhaalt Spinoza de belangrijkste zaken uit zijn gevoelensanalyse. Mensen streven er altijd naar dat anderen zich schikken naar hun inzichten. Ze hebben medelijden met wie het slecht gaat, voelen afgunst tegenover wie het goed gaat en hun negatieve gevoelens zijn altijd sterker dan de positieve. Mensen willen altijd de eerste zijn. Daarom is een staat die afhangt van één enkele persoon per definitie labiel en zwak.

In het *TP* krijgen we een **sleutel** om de *Ethica* te lezen maar wordt ook de these ondersteund dat we Spinoza moeten lezen tegen de context van de oorlog, de bedreiging van vrede en vrijheid, de verspreiding van absolutisme in Europa, de kerkelijke autoriteit, het moralisme van theologen, de beroepsintellectuelen die geen begrip hebben van politiek of dagelijks leven, de grote filosofieën van zijn tijd: Descartes en Hobbes. Spinoza bekritiseert niet enkel de oude feodale en theologische vooroordelen maar tevens de restanten daarvan in het modern denken, of het geloof van cartesianen en Hobbes dat ethische en politieke kwesties van buitenaf moeten en kunnen geregeld worden, dat er meetinstrumenten voor bestaan buiten onszelf. Spinoza pleit geenszins voor een terugkeer naar de middeleeuwen. Zoals Negri zegt, staat hij voor een alternatieve moderniteit omdat hij zich richt op de politieke betekenis van ideeën die, om kracht (*potentia*) te hebben, altijd verbonden zijn aan het levensinstinct (*conatus*) dat wij mensen allemaal in ons dragen. Dit levensinstinct is via de hartstochten verbonden met de verbeelding die wordt uitgedrukt in de vorming van nieuwe ideeën. De *potentia*, *conatus*, verbeelding of vorming van nieuwe ideeën kunnen niet worden gestandaardiseerd van buitenaf. Het perspectief van Spinoza is immanent. Zijn subversie bestaat in dit immanent perspectief dat het ethisch onderzoek verplaatst van het verleden en de intenties naar de toekomst en de uitdrukkingen. Ethiek wordt verplaatst van transcendentie ideeën naar de immanente wereld waarin we leven, van een rationeel berekenbare maateenheid naar de onmeetbaarheid van de gevoelens en de verbeelding. Vandaar dat taal, woorden en kunst zo belangrijk worden.

In het *TP* introduceert Spinoza een nieuwe **terminologie**: ‘imperium’ voor de staat wiens taken bestaan in de overheidszaken, en ‘multitudo’ voor onderdanen, burgers, menigte, gemeen volk. Mijn stelling is dat deze terminologie niet zo nieuw is en dat Spinoza ze introduceert in twee bewegingen: enerzijds in het kielzog van Machiavelli en auteurs waardoor deze werd geïnspireerd, vooral Dante, anderzijds polemiserend met Hobbes wiens terminologie te lezen is als een apologie voor de soeverein en uitdrukking van een transcendentale metafysica die de veranderlijkheid van tijdservaringen wil elimineren. Deze twee bewegingen kruisen elkaar. Machiavelli met zijn republikeinse boodschap en tijdsparadigma van *fortuna* en *virtù*, spreekt over de ‘moltitudine’ op een gewone, evidente manier; hij wisselt het begrip af met gewoon volk, klein volk, massa, plebs, gemeen, en beschrijft de politieke zaken stevast in hun perspectief. In zijn vertelling over het eerste grote republikeinse experiment in de geschiedenis van Firenze na het oproer van de Ciompi/wolwerkers in 1378, betekent dit dat hij letterlijk het verhaal vertelt in het vertelperspectief en grammaticale subject van de opstandige wolwerkers. Wat de meest welbespraakte wolwerker inhoudelijk zegt, vinden we bijna letterlijk terug in de *Politieke Discoursen* van de la Court, de *Vrije Politieke Stellingen* van Van den Enden of het *TTP* en nu dus het *TP*. Spinoza, die zich nooit baseert op een autoriteit, nooit een auteur aanhaalt, verwijst bovendien uitdrukkelijk en lovend naar Machiavelli. In het *TP* wordt duidelijk dat hij hem als een voorbeeld ziet en diens terminologie passend vond om zijn anti-hobbesiaanse visie uit te drukken. Hij gebruikt het woord *multitudo* in het Latijn, geolied door de Florentijnse volkstaal, het Italiaans, van Machiavelli en door de Hollandse commentaren,

vertalingen en woordenboeken van zijn cirkel, om de vele gewone individuen aan te duiden (*gemeen, menigte*) en tegelijk de vele verschillende factoren (*veelheid*) die op het spel staan in wereldlijke aangelegenheden. Ik keek het na bij Koerbagh en Meyer, in de *Nagelate Schriften, De rechtzinnige theologant* en *Een rechtzinnige theologant*: voor het Latijnse *multitudo* staat overal ‘menigte’, ‘veelheid’, ‘gemeen volk’, ‘gemeen’ waarbij ‘gemeen’ nog niet de connotatie heeft van plat of laag allooi, wel van ‘gewoon’ en ‘algemeen’, we vinden het ook terug in ‘gemene staat’ en ‘gemene-best’. Verder volg ik de suggestie van Agamben dat Spi met de presentatie van dit begrippenkoppel, via Ma, in feite teruggaat op Dante. In Dante’s *Monarchia* stellen we vast dat de *multitudo* verschijnt als grammaticaal subject en immanente oorzaak van het verhaal. Daarnaast stellen we vast dat ook in Dante’s tekst de *multitudo* verschijnt samen met het *imperium*. Anders dan de titel laat vermoeden, gebruikt Dante *imperium* niet voor een specifieke regering, wel voor het contingent karakter van politieke zaken in tegenstelling tot de niet-wereldlijke, niet-tijdsgebonden religieuze zaken (wat zijn politieke keuze tegen de pauselijke macht reflecteert). Het *imperium* wijst er op dat gemene aangelegenheden zich voltrekken in de tijd. En dus ook bij Spinoza vinden we dit alles terug: vetrekkende van dit begrippenpaar probeert hij een idee van democratie te formuleren – gelijkheid, materieel welzijn, vrede, vrijheid van gedachte en uitdrukking – niet als een specifieke regering maar als de voorwaarde voor politiek in het algemeen belang. Het *imperium* hangt af van de *multitudo* in de weliswaar niet symmetrische maar wel omkeerbare wederkerigheid tussen geregeerden en geregeerders: recht is macht van de menigte. Dit is de centrale stelling van het *TP*: het recht van de overheid is het natuurlijk recht of de macht van de menigte. Natuurlijk recht betekent dat mensen altijd bedacht zijn op hun eigen voordeel en geleid worden door hoop of vrees. De natuurtoestand, anders dan Hobbes meende, houdt niet op in een politieke gemeenschap. Voor Hobbes moest de ongeordende menigte omgevormd worden tot één volk met een duidelijke identiteit dat zich achter één idee kan scharen en vervolgens geen redenen tot spreken heeft en tot stilte wordt gebracht. In tegenstelling tot een volk is een menigte luidruchtig, mopperend, tegensprekend. De noodzaak om een ander concept te gebruiken dan het ‘volk’ van Hobbes heeft dus te maken met de tegengestelde visies op het natuurrecht. Volgens Spinoza blijft het natuurrecht altijd gelden wat betekent dat de natuurlijke kracht of verzetsmacht van de menigte altijd overeind blijft en daarvan is de gevestigde overheidsmacht afhankelijk.

4. Politieke betekenis nu: wat kunnen we hieruit leren? Kunnen we er vandaag iets mee doen?

Ik heb de indruk dat de revolutionaire betekenis en de radicale verlichting van Spinoza vandaag nog steeds gelden. Dit betekent dat we zijn thema’s en kritiek kunnen toepassen in een reflectie over het actuele politieke leven en actuele democratie. Spinoza’s stellingen en argumenten kunnen dienen als instrument om vooroordelen te doorprikken, discoursen te analyseren, vanzelfsprekendheden in vraag te stellen, om het heersende denken, de cultuur en concrete beleidsvoeringen te analyseren, wegen en beoordelen.

De belangrijkste zaken die ik noteer uit mijn lectuur van Spinoza’s *TTP, Ethica en TP* zijn de volgende. Spinoza brengt religie in verband met angst en gehoorzaamheid die in strijd zijn met democratie. Als je dit doordenkt, kom je uit bij een pleidooi voor ongehoorzaamheid en vrijdenkerij. Fascinerend en tot voorbeeld strekkend zijn de omkeringen die Spinoza bewerkstelligt. Mensen zijn een deel van de natuur, en in de natuur is geen goed of kwaad. Mensen streven iets na, niet omdat ze denken dat dit goed is, doch omgekeerd, ze vinden iets goed omdat ze het nastreven en begeren. Op het eerste gezicht lijkt dit op de redenering van Hobbes maar ze is er in feite de omkering van: volgens Spinoza zijn politiek en angst aan elkaar tegengesteld. Dit relativisme is geen hindernis voor ethiek, doch omgekeerd, het vormt de basis waarop ethische kwesties kunnen worden gesteld. Dit kun je vertalen naar: de sociale strijd wordt niet gevoerd in termen van ethische waarden of ideeën over goed en slecht, doch omgekeerd, ethische kwesties worden gesteld en ethische ideeën worden gevormd in functie van de sociale strijd. In een democratie draagt niemand zijn macht over aan een regering in die mate dat hij of zij zich niet meer kan beraden: daarom is het niet zo dat onderdanen de machthebbers vrezen, doch omgekeerd, het zijn de machthebbers die de menigte vrezen. Een

democratie probeert zich met die kwetsbaarheid te handhaven. De niet symmetrische maar wel omkeerbare relatie van macht wordt door Spinoza niet alleen beschreven en geanalyseerd, maar ook voortdurend toegepast in de omkeringen die hij zelf voltrekt. Met deze strategie van de omkering kan hij ons tot voorbeeld dienen.

De omkeringen wijzen erop dat er perspectieven in het geding zijn. Het perspectief wordt niet als dusdanig of theoretisch door Spinoza behandeld – dit is wel het geval bij Ma – maar is wel een impliciete gedachte die altijd aanwezig is. Bijvoorbeeld ook in de neutraliteit en vrijheid – zoals in de wiskunde – waarmee hij de ethische en existentiële problemen bespreekt. Ook dit is om een voorbeeld aan te nemen.

Een immanente visie op de menselijke existentie wat ik voor mezelf vertaal in atheïsme, is aangewezen als we ons effectief willen emanciperen van alle feodale en theologische restanten die nog kleven aan onze moderne geest en als we willen komen tot de vorming van echte democratische politieke gemeenschappen. Die vertaling in atheïsme hoeft evenwel niet en is misschien dwaas scepticisme. Spinoza is gericht op waarheid. Filosofie en geloof hebben een verschillende werking: de eerste is gericht op waarheid en daartoe hoort het achterhalen van de bedoeling van een tekst, het tweede is gericht op gehoorzaamheid en laat de bedoeling liever bedekt. De vraag naar het bestaan van God valt niet onder het achterhalen van de bedoeling en is bijgevolg in deze context niet zinvol, dit inzien is ook een zaak van waarheid en filosofie. Spinoza verplaatst de vraag naar de bedoeling. Een nuttige oefening die aansluit bij een leesmethode die bedoelingen achterhaalt en een politieke lezing bij uitstek, is het stellen van de vraag: wie heeft voor en nadeel bij deze of gene visie?

De terminologische kwestie van de menigte en niet het volk die in Spinoza's werk een rol speelt en waarmee hij zich volgens mijn interpretatie keert tegen de volks-nationalistische, absolutistische en illusoire visie van Hobbes die de vrijheid bedreigt, is iets om bij stil te staan. Zoals wellicht alle filosofen probeert Spinoza problemen te detecteren door verbanden te leggen, gevolgen te tonen, vooroordelen, misvattingen, verhullingen en bedrog bloot te leggen, zonder dat hij welomlijnde alternatieven biedt voor de problemen, tenzij zeer algemeen zoals de dingen die ik vandaag heb verteld. Dus ook in verband met democratie of een politieke gemeenschapsvorming die gebeurt van binnen in de gemeenschap, van onderuit, door de menigte van burgers, toont hij waar het fout loopt maar niet hoe het dan wel moet. Zo is nu eenmaal een immanente benadering van een probleem. De 1000dollar-vraag is natuurlijk: hoe vorm je algemeenheid op basis van een veelheid van bijzonderheden? Met een filosofische kritiek is het werk niet afgerond maar nog maar pas begonnen.

Ook al ligt de nadruk in Spinoza's teksten op de slavernij begrepen als gehoorzaamheid en het belang dienen van wie beveelt, het is zeker niet zo dat hij het omgekeerde probleem, de menigte die een gevaar vormt, niet onderkent of veronachtzaamt. Met zijn visie, concepten en onderscheidingen detecteert hij de twee vormen van ongelijkheid en onvrijheid en brengt ze onder woorden.

Het belang dat Spinoza hecht aan taal, woorden, taalkritiek en het inzicht dat macht en politiek verweven zijn in veel meer dan de strikte politieke instellingen, plus de manier waarop deze zeer actuele inzichten door hem worden verwerkt, zijn inspirerend en bruikbaar. De taalkritiek en de leesmethode die hij toepast in het *TTP* kunnen op alle circulerende teksten en ideeën worden toegepast en het ligt voor de hand, ook op zijn werken.

In feite zijn deze kleine conclusies allemaal variaties op hetzelfde thema, op een van Spinoza's belangrijkste politieke inzichten: het is nodig in te zien dat er geen vrije wil bestaat.